

Kulturális-közéleti havilap, harminckilencedik évfolyam

2013 február Dokumentum

Köves András: Klopapír, bakancsfűző és Biblia

„Az ember többet bír el, mint az otthoni képzelet.”

(Apám lapja a frontról, 1942. május 23.)

„Leszünk még emberek? Leszek még asszony? Leszek még anya?”

(Anyám levele apámhoz, 1942 ősze)

Valamikor 2008-ban egy németül írott levél másolatára bukkantam 1992-ben meghalt anyám ránk maradt papírjai között. Az ismeretlen Fischer úrnak (feltehetően távoli rokonok élve maradt barátjának) szóló 1946-os levélben anyám egy család háborús veszteségeiről számol be, a mi családkérő, amelynek a levélíró és kisfián kívül jóformán minden Európában maradt tagja elpusztult. Férjéről, aki polgári foglalkozását tekintve ügyvéd volt, emellett költő és szocialista közíró, és a Kortársban, majd Kassák folyóiratában, a Munkában publikált F. Péter Pál, illetve Fülöp Pál néven, ezt írja: „Férjemet (dr. Fuchs Pált) 1942-ben behívták munkaszolgálatra, azonnal az orosz frontra vitték, és a Voronyezs körüli harcokban eltűnt. 1943. január közepe óta nem kaptam hírt róla – állítólag orosz fogságba került, ezt illetően azonban közelebbi adataim nincsenek. 1943 tavasza és nyara rettenetes izgalomban telt el; mindennap vártuk a híreket, egyszer azt hallottuk, hogy a férjem úton van hazafelé, máskor azt, hogy fogságba esett.” Mint az alábbiakból kitűnik, s mint a levél írásakor anyám már jól tudta, a hírek tévesek voltak.

Anyámról, aki második házassága szerinti vezetéknévét használva Köves Rózsa néven az ötvenes évek közepétől haláláig a Magyar Nemzetnél volt újságíró, mindig tudtam, hogy írást nem szeret kidobni, sem azt, amit ő írt – gyerekkori naplót, elküldött levelek kópiáit, cikkeket –, sem azt, amit neki vagy őrá írtak, sem bármilyen más családi és/vagy kordokumentumot. A spájzban megőrzött dobozok tartalmát azonban alig ismertem, a feltárható múlt sokáig kevésbé izgatott, elég dolgot adott a mindenkori jelen. Csak később, abszolút nyugdíjasként kezdett foglalkoztatni a régmúlt. Sok mindenre rábukkantam anyám papírjai között, amin megakadt a szemem. Ilyen volt a Fischer úrnak írott levél – és sok más. Úgy gondoltam, ezek nem mehetnek veszendőbe. Talán van miről és miért emlékezni és emlékeztetni. S ha ezt most nem teszem meg, soha senki nem fogja már.

A hosszabb írás alábbi részlete Fuchs Pál két munkaszolgálatának történetét és utóéletét meséli el az előkerült dokumentumok – elsősorban anyám naplófeljegyzései, levelei és apám frontról küldött lapjai – alapján. Az idézetek hitelesek, szöveghűek, és többnyire az eredeti

helyesírást követik (jóllehet e tekintetben képtelen voltam következetes maradni); ahol nem vagyok biztos abban, hogy jól olvasom a mintegy 70 évvel ezelőtt ceruzával írt szöveget, ezt kérdőjellel jelzem, az értelem szerinti javításokat, illetve saját megjegyzéseimet zárójelbe teszem. A szövegben előforduló néhány aláhúzás is a dokumentumok eredetijét követi.

*

Palit először 1940 nyarán, talán szeptember elején hívták be munkaszolgálatra. A világháború már javában folyt, de itthonról távolinak tűnhetett. Lehetett tréfálni, ha keserűen is. A M. kir. 208/6 sz. tábori vegyes munkásszázad 1940. december 10-én kabaréestet tartott. Apám munkaszolgálatos társa, Förstner Miklós a kabaréestre dalt írt, amelynek apunak ajándékozott példányát így ajánlotta: „Dr. Fuchs Pali, táborban szerzett barátomnak, a »Philosophus«-nak sok-sok szeretettel.” Megtaláltam a régi holmik között – a későbbi kor közkedvelt megnevezésével – egy „csasztuskát” is, amelynek szerzője ugyancsak Förstner Miklós. Ez szintén 1940. decemberben kelt, s a század – ideiglenesnek bizonyult – leszerelése alkalmából íródott, nyilván el is hangzott az ünnepélyes búcsúztatón, mert a cím helyén megszólítás áll: „Mélyen tisztelt Százados Úr, mélyen tisztelt Tiszt Urak, kedves Bajtársaim!” (Ekkor – olvasmányaim szerint – a munkaszolgálatos századok tisztjei is zsidók voltak, még kardot is hordhattak, csak pisztolyt nem. Hamarosan elvesztették rendfokozatukat, s mezei munkaszolgálatosként vonulhattak az ukrán frontra.) Förstner kellő tisztelettel szól az előjárókról, hadtápról, orvosokról, majd néhány szakaszt a bajtársaknak szentel. Ezekből idézek:

S kit végül köszöntök, sosem állt az élen,

Mégis megilleti egy szívből jött éljen,

Övezze most babér, tiszta, nemes pátosz,

Köszöntlek most Téged: Névtelen Lapátos!

Mindegy, minek hívnak, Neufeldnek vagy Kleinnek,

Szürke tagja egy nagy lapát-hadseregnek,

Aki rendületlen dolgoztál sok hétszám,

Akit úgy neveztek: kivonuló létszám.

Te esőben, sárban, hóban, fagyban, télben

Forró nyárutóban, vacogtató télben

Forgattad a villát, a lapátot rendre

S féltően vigyáztál – az ürszelvényedre (...)

A Te műved volt az, leszögezem itt én,

Hogy mindennap megvolt a kért teljesítmény

És veled ordított, hogy kifért a torkán:

„A száncsigit, ide az ágisz!” – az Orbán.

A nem magyarnak hangzó utolsó sor hiteles fordítása: „a szentségét, ide az egész!” – s a mondást egy Orbán névre hallgató őrmesternek vagy őrmesteri funkciót ellátó személynek kell tulajdonítanunk. A szerző ama kívánsága, hogy bajtársait „újabb meghívó már nem szerencsétlet(i)”, nem teljesült. A megmaradt levelezőlapok még olvasható bélyegzői szerint apu már szeptember elején hol Szentendrén, hol Pomázon (nem a 208/6, hanem) a 208/12 kiegészítő (zsidó) munkásszázadban szolgált. (Az interneten megpróbáltam keresni valamit erről a századról. A számán kívül semmit sem találtam. Más munkásszázadok esetében a felsorolás legalább állomáshelyüket közli, a 208/12-nél ebben a rovatban csak egy kérdőjel áll.) Azt, hogy ott mivel töltötte napjait, a fenti verssorokból könnyű kitalálni. A lapokat ceruzával írta, mert ez volt a szabály, 70 év múltán küszködnöm kell, hogy legalább a nagy részüket el tudjam olvasni. De az írása még jó (jobb), könnyebben boldogulok, mint az 1942-es lapokkal. Van, amelyiken látszik, hogy futtában írta, állomáson, a század épp indult valahova. Mindegyik lap csak néhány egyszerű mondatot tartalmaz: üdvözetet anyunak, a családnak, a barátoknak; megnyugtató szavakat, hogy rendben van minden, nem kell aggódniuk; elmondja, kikkel találkozott. És kéréseket, mit vigyen vagy küldjön neki anyu: „jó karban lévő” nadrágot, vazelint stb. (A munkaszolgálatosok 1940-ben civil ruhát viseltek.)

Egy még olvasható levél szövege szeptember elejéről: „Kedvesem, úgy hallatszik, hogy 30 napig nincs szabadság és látogatás, továbbá élelmezést sem lehet küldeni (...)

Ruhacsomagot, azt hiszem, lehet. 10 nap után küldjél 2-3 inget, gatyát, jégert is. Mi vagyunk kb. a legöregebbek, (mások) azt hiszem elmentek. Kíváncsi vagyok, mi újság otthon. Andris mit szól az apjához? Mamának születésnapjára sok jó egészséget. Remélem, jól kialszod magad. (Ez válasz anyám előző lapjára, amelyben panaszkodik, hogy keveset alszik és eszik.) Csigavér! Kis vattát is küldhetnél. Te benned bízom eleitől fogva. Kulacsot is küldhetsz (...)

Aztán egy örömteli korrekció. „Változott a helyzet. Vasárnap lehet egész nap látogatni.” A kéréslista bővült: 1 szappan, 1 alumíniumpohár, 1 kulacs, 4-5 ing, kabát, 1 borotvaszappan, harisnya stb. Később már nem ő nyugtat másokat. Lapjaiból kiérződik a történésekbe való beletörődés, ami aztán, az „igazi” bevonulás után a levelezésének – ha a félig se teleírt, alig olvasható, ákombákom lapok küldését egyáltalán levelezésnek tekintjük – hangulatilag uralkodó eleme lesz: „Az órám nem igen szoktam felhúzni már.”

1940-ben még adtak szabadságot is a munkaszolgálatosoknak. November 1-jén, Halottak (Mindenszentek) napján otthon volt, s míg engem anyám levitt sétálni, levelet írt – nekem. Megkaptam – 70 év múltán.

„Katonáskodom Andriská, úgy ahogy most zsidó emberek katonáskodnak. Időnként messze kerültem el innét, sötét, esős éjszeleket töltöttem el, sok más zsidó férfival együtt, akik szintén messze voltak minden megszokott otthonuktól (...)

Katonáskodni nem rossz dolog, főleg ha az ember nem visel fegyvert. Az ember nem elveszett,

mint voltam én, amikor először egyedül voltam idegenben, Berlinben és (a) nagy pályaudvarról kilépve a nagy város zaja és forgalma iszonyatos elveszettségemet (...) juttatta eszembe, – nincs elveszve, mert az ember megszűnik reflexív lény lenni, nem ér rá gondolkodni, érezni, emlékezni, vágyódni, az élet igényes luxustényei nem hatnak, mert az embert állandóan foglalkoztatják (...) Az ember nem elveszett, ha katona, nem szabad ember, és ez a jó benne és ez a rossz is benne (...)

A katona nem elmélkedhetik a halálról, minden pillanatában és gondolatában nem lehet ott a halálfélelem. Mert a halál az emberfia előtt mindig a jövő fenyegetéseképpen jelentkezik és a katonának nincsen jövője. A jövőtől félni vagy a jövőről ábrándozni a szabad polgáremberek fényűzése. A katonának, akár lapáttal szolgál, akár fegyverrel, a parancs alatt se múltja, se jövője, csak a perc van, a perc feladatai, a perc fáradozásai. (...) A katona számára nincs más probléma, mint a katonáskodás, amelytől szabadulni akar, úgy van ezzel, mint a szenvedő a fájdalommal. Akinek fáj valami, nehezen kapható filozofálásra, nem akar mást, mint megszabadulni a fájdalomtól, még akkor is, ha ezzel saját magát pusztítja el.”

(Fiam, Palkó jut eszembe, az ő katonáskodása Szombathelyen 1981-ben. A két eset teljesen más: Palkó 19 éves, amikor behívják, Pali csaknem kétszer annyi. Palkó békeidőben katonáskodott, legfeljebb attól féltünk, hogy ha az 1968-as csehszlovákiai minta szerint magyar csapatok is bevonulnak a lázongó Lengyelországba, akkor neki is mennie kell, de erre nem került sor, senki sem vonult be sehová. Amire és ahogy kiképezték, nevetséges volt, senki sem vette komolyan, hogy egy jövőbeli offenzív háborúban Olaszország ellen kell támadni; 1940-ben már nagyban folyt az igazi háború, s a tevőleges magyar részvétel, így Palié is, elkerülhetetlennek látszott, jövőendő szerepét próbáltatták el vele. Palkó a reguláris hadsereg kötelékében jogilag, illetve minden tekintetben azonos helyzetben volt más hadkötelesekkel, Pali megalázó módon megkülönböztetett zsidó munkaszolgálatos századhoz vonult be. Palkónak valamiféle kibúvókra volt módja, Palinak nem. Mégis, a katonalétet mindketten – és egyívású társaik úgyszintén – egyformán tragikusan fogták fel, ahol a civil világ, értékeivel együtt, eltűnik, s nem létezik más, mint a katonáskodás, a maga kegyetlen szabályaival.)

Nem apámnak a katonáskodásról való elmélkedése volt az első levél, amely nekem szólt. Az embereknek (legalábbis anyu és apu társaságának) akkor vagy több idejük volt írni, több örömet okozott nekik az írás – esetleg jobban akartak másoknak örömet szerezni –, szívesebben kitárulkoztak, mint ma, az emailek korában. (Ha nem így lett volna, nem lenne elegendő nyersanyag az én írásomhoz sem.) Négynapos voltam 1938. június 21-én, amikor Fried Sándor, apuék barátja (1957 után – Farkas Sándor néven – a Filozófia Tanszék vezetője a Közgázon), akinek múlhatatlan érdeme, hogy ő ismertette össze aput anyuval, „néhány útbaigazítással” látott el „nem éppen kedvező égi aspektusok között induló” életemre, másfél oldalon, s azt kívánta: „hátha neked jobban sikerül, hátha akkorra más lesz!” Berend László költő és író, akinek könyveit 1944-ben Radnóti, Déry, Zelk, Karinthy és sok más magyar író műveivel együtt „kivonják a közforgalomból”, azaz betiltják és elégetik, majd az év novemberében „a gyalog Bécs felé hajtott zsidók seregében” pusztul el (Komlós Aladártól idéztem), „Berend Csacsi bácsi” aláírással írt verset hozzám kétéves születésnapomra. Anyám nagy rajongója lehetett, mert egyebek közt ez áll benne:

Csak akkor száll a magasságos Ég igazi áldása reád,

Ha oly nemes és kedves és oly szép igyekszel lenni, amilyen mamád!

Két héttel később egy verskötetét ajánlotta e szavakkal anyuéknak:

Van költő, aki egy Andrét produkál,
A másiktól csak ily kötet telik.
Viszont amiért én Andrét nézhetem,
Ti olvashattok engem reggelig.
S bár percnyi jó csak mihez én jutok
S ti olvashattok engem reggelig:
Elfogadom a mérleg helyes elvét:
A percnyi Andrét nyolcórányi versért.

Hogy Andrásból miként lettem André, nem tudom. Azt viszont igen, hogy ennél korábbi dátummal is született vers, amely engem szólított meg. Apám versei között találtam meg ezt is, úgy gondoltam, leendő apám tisztel meg engem – még meg sem fogant fiát – ezzel a költői kérdéssel 1937. február 11-én: „Akarsz-e megszületni?” Aztán rájöttem stílusjegyekből, a tartalomról s főleg mert felismertem a javításokat beszűrő kézírást: ez anyu verse.

Mondd, akarsz-e világra jönni,
Meleg anyaölből életre születni (...)?

Még szerencse, hogy felmentett a válaszadás alól: „Mire te válaszolsz, már régen elkéstem.” Vagyis szüleimnek maguknak kellett meghozniuk az akkor nagyon nehéz döntést: akarnak-e gyereket? A történelem további menetét tekintve, az alaposan megfontolt döntés valójában felelőtlennek bizonyult, ha a kimenetel szerencsés volt is.

Az első munkaszolgálat 1940 végén befejeződött. Az 1941. évből kevés emléket találtam Paliról. Egy fénykép Szirtes Bandiéknál – ugyancsak író és társadalomtudós barátjánál, aki körülbelül ugyanakkor, ugyanúgy végezte, mint ő. Július eleje van – talán egy hete, hogy „beállt a hadiállapot” Magyarország és a Szovjetunió között. Kerti asztal, déli napsütés. Stefi, Bandi felesége épp a levest tálalja, az asztalnál Kárpáti Ernő (Szirtesék családi barátja), apám, anyám, a nálam egy évvel idősebb Szirtes Klári és én. A fényképet Bandi csinálta. Apu méla, de nem kifejezetten szomorú vagy szorongó. Amilyen szokott lenni. Békebeli kép. Anyu később mesélte: Kláriveral veszekedtünk, ki tud nagyobbat mondani. Én győztem: azt, hogy „de mi a harmadik emeleten lakunk”, nem tudta felülütni.

Van még ebből az évből apunak egy „illetőségi bizonyítványa”, amelyben „Budapest székesfőváros polgármestere tudatja mindenkivel, akit illet, hogy Dr. Fuchs Pál Fülöp izr. vallású, aki Budapesten az 1905. évi szeptember hó 4 napján született, az 1886. évi XXII. törvénycikk 6.§-a alapján Budapest székesfőváros községi kötelékébe tartozik”. Ezzel öszszefűzve található egy hitelesített csatolmány arról, hogy „nevezett az 1921. évi július hó 26-

án is a székesfőváros községi kötelékébe tartozott.” Ez utóbbi dátum a trianoni békeszerződés becikkelyezésének a napja. A budapesti illetőséghez egy zsidónak nemcsak itt kellett születni, de a békeszerződés életbe lépésekor is itt kellett lakni. Állampolgársági bizonyítványát, amely igazolja, hogy apám nemcsak budapesti lakos, hanem magyar állampolgár is, 1943. április 19-i dátummal állították ki, amikor nagy valószínűséggel már három hónapja meghalt.

A második bevonulás előtti hónapok iszonyatos feszültségek, félelmek között teltek nemcsak apu, hanem az egész család (legalábbis a felnőttek) számára. Apu álmatlanságban szenvedett, „nagyon rossz éjszakái voltak”, nyilván anyut se hagyta aludni. Később anyu kifejezetten a szemére veti egy alighanem már el nem küldött levélben: „legrosszabb tulajdonságai” jöttek elő. Nem tudom, mire gondolhatott. Ad ugyan egyfajta kulcsot a megfejtéshez egy 1942. március 6-i versében – címe nincs –, de az a kulcs aligha nyitja a zárat, biztos nem az összes zárat. Nem találtam semmi megfoghatót, amiért Palit – ahogy a vers állítja – furdalhatta volna önvád az apjával szemben, ha volt is „apakomplexusa”, vagy bármit, ami indokolhatta volna, hogy anyu úgy gondolja: rég halott apósával kellene megküzdenie Paliért, s ez a küzdelem eleve lehetetlen, kilátástalan. Persze azt sem feltételezhetem, hogy ne lett volna valamilyen alapja anyu drámai sorainak. A freudi gondolatvilág mélyebb ismerete híján nem is kísérletezem tovább a megfejtéssel, csak megjegyzem: nem csoda, hogy valakinek „csatatér a lelke”, ha tudja, hogy rövidesen a teste lesz ott a csatatéren, védtelenül és kiszolgáltatottan.

Honnan vegyek

erőt

megmentenem az elveszőt?

(...)

Sötét örökség

hinára:

Küzdenem kell az apáddal.

Csatatér

a lelked:

a múlt visszatér.

Követeli

jogát

a szülői vér –

Hogyan

győzzem le,
ha már nem él?

Ha élne,
megölném,
megfojtanám:

Mit tegyek,
20 éve
sírban porlad már.

Pedig ő
az oka
kínnak és félelemnek,

marcangoló
önvádnak,
rettegő rémületnek.

Vajon tényleg? De miért?

A végzetes történet apu második bevonulásával 1942. március 31-én kezdődött el. A közvetlen előzményre anyám 50 év múltán, amikor Pali életművét igyekezett összegyűjteni, így emlékezik: „A hónap második felében kapta meg behívóját, az elsők egyikeként, valószínűleg, mint eleve proskribált értelmiségi. Március legvégén búcsúvacsorára hívtuk meg néhány barátunkat Teréz körút 44 alatti lakásunkra. Ott volt Kassák Lajos, Molnár Lászlóék, Sömjén Pálék, Békefi Zoltán, Tábor Béláék, Marosánék, valószínűleg Justus Pálék, Havas Endre (még egy olvashatatlan név kézírással beszúrva) is. Tudtuk, hogy rettenetes idők jönnek, de megosztottak a vélemények arról, hogy mit hoz a jövő. Kassák szerint a németek felülkerekednek, elkerülhetetlen, hogy ne a fejlettebb technika győzzön. Pali meg volt győződve az oroszok és szövetségeseik győzelméről, de pesszimistább volt saját sorsát illetően.” És józanul realista.

Íme, az első lap Szentendréről, aznap 13 órai dátummal: „Kedveseim! Itt vagyunk – bú és kétség között, bár kétség kevés van.” Néhány nap múlva, még mindig normál postai levelezőlap, elmosódott bélyegzővel, de feltehetően ugyancsak Szentendréről: „Itt maradunk még egy pár napig, de holnap estig biztosan. Azután – tudja Isten (...) Ha még kijönnél – mindig kérünk az otthoniaktól –, kérek egy kis kolbászt, sajtot, azon kívül, amit már kértem. Hangulatom

jó, ma éjjel aludtam először 4-ig. Andris gondol-e rám?” És néhány megnyugtató sor anyjának, Klára nagymamának: „Liebe Mama, ich bin gesund, stark und hoffnungsvoll. Schlafe schon gut. Hoffentlich sehen wir uns bald wieder.”

A következő már tábori lap, feladó neve: Fuchs Pál, csapatteste: 217/97, a dátum május 23., s pecsét igazolja, hogy szabályszerűen ellenőrizték. Hollétére nincs (nem lehetett) utalás. „Mindkét lábam feltörött, de már gyógyul (...)” Május 28. „Megléhetősen jól vagyok, egészséges, orvosi szolgálat van. Leveleiteket nélkülözöm. Az élet mindennap ajándék. Ruháink rongyolódnak, harisnyák főleg (...)” Mindössze 4 sor, ennyit szabad, a lap felső részében összesűrítve. Az összes többi meglévő lap augusztus 18-ig ugyanígy néz ki: csak felül van teleírva, a lap nagyobbik része üres, s ahogy az idő telik, egyre nehezebben olvasható a szöveg. És egyforma a búcsúüdvözlés is: „Mindig veletek”. Pár nappal később: „Az élet hányódik, de alá nem merül. Postát várom. Mások kaptak. Mama mit csinál? Hát Andriskám? Tudja-e, hogy a világ végén van még egy apuja? (...)” Június 12.: „Boldogan vettem leveleket. Minden sor ünnep.” Június 19.: „Csomagot ne küldjél, nem kapom meg.” 26-án ismét egy örömhír: „Június 9-iki levél (a szám nehezen olvasható, lehet, hogy eltévesztettem, anyu levelei között június 9-it nem találtam) birtokomban van. Mind ez ideig elég jól vagyok. Egészséges. Érzelmeket és élményeket 4 sorban nehéz összefogni. Már több mint 2 hó. Türelmes akarok lenni. Otthonom Ti vagytok, az elveszett paradicsom.”

Megjelenik egy eddig ismeretlen név: apu érdeklődik (ezután még többször is), hogy van Olga, de nem kap választ. Számomra később kiderül, Olga meghalt, de nehezen fejtem meg, ki is volt ő. Anyutól nem hallottam a nevet. Biztos csak anyyi, hogy a név Ernőékkel – apai nagybátyám családjával – kapcsolatos. 10 év után egy második gyerek? Születési rendellenesség? Csecsemőkori betegség? Másképpen nem tudom értelmezni. Anyu egy papírlapon – valószínűleg naplójegyzetnek szánta, bár formailag még ez is levél, apuhoz szól – 1943. karácsony másnapján írja: Ernő... „nem engedi meg, hogy az egy-két téli ruhát odaadjam Rózsának (Ernő feleségének), aki tudná ma őket jól használni, egyáltalán most hetedik hónappal vagyunk a halál után és még minden nagyjából érintetlen...” (Amint erről anyám a Fischer úrnak írt levélben szintén beszámolt, Ernőt feleségével és 13 éves Éva lányával együtt egy Semmelweis utcai pincében 1945. január 17-én, a Belváros felszabadulása előtt egy órával gyilkolták meg a nyílasok.)

1942. július 3.: apu nyugtázza június 13-i lap és fénykép vételét. Nagyon fontos neki az otthoniak törődése. „Írjal 3-4-szer hetente. Mama és Ernő is írjon. Évfordulónkon (anyuval való első találkozása évfordulóján) emlékeztem. Köszönök mindent. Andris jó kézben (...) Idő: áprilisi. Koszt: megfelel.” Néhány héttel későbbi a következő négy soros. Itt látom először a kinyomtatott tábori levelezőlapra a fenyegető és öngyilkos szöveget: „A magyar élet ára: a szovjet halála!” (Egy másik szlogen: „Magyarország kitarthatása és áldozatkészsége teszi győzelmessé fegyvereinket!”) Pali ezt írja: „Nehéz napok után elég jól vagyok. Örülök VII. 6-17-i leveleknek. (A kettő közül a 17-i van meg.) Kun M (Miklós?, bizonytalanul betűzöm) 15 km-re van. Idő meleg, reménykedünk, de optimizmus indokolatlan. Gödöllő (ez meg hogy kerül ide?). Hangulat felfokozott. Egészséges vagyok.” Július 14., kedd: „hihetetlenül sokat kell és tud elviselni az ember (...) Ne légy optimista közeli viszontlátást illetőleg.” Augusztus 6., csütörtök: „Aug 1-jei leveleitek itt. Hogy szeretlek benneteket. Hogy látom a kis családot. Én elég jól vagyok. Szállásunk jó – féregmentes. Ne légy túl optimista, de talán hazamegyünk.”

Meglepetésemre az augusztus 25. és október 7. között született négy lap az elejétől a végéig sűrűn tele van írva. És mind szabályosan engedélyezve, bár a szöveg aligha tetszhetett a felsőbbségnek, ha megnézte. 1942. augusztus 25., kedd. „A H. M. (a gyengébbek kedvéért: Horthy Miklós) úr rendelete folytán ezentúl csak havonta egyszer írhatok 20. és 30-a között és ti is csak ritkábban írhattok levelet. A levél legyen kimerítő és ismétlje a legfontosabb

közlendőket, hátha elveszik. Ez súlyos bánat mindannyiunknak, de ezt türelemmel és a sors iránti odaadással viselem. Szomorúságtok mélyen érint, de az a fontos, hogy jól vagyunk, és csak másodszor, hogy erről tudjunk. Mély bizalom tölt el az iránt, hogy talán hosszú idő után, de egészségben viszontlátjuk egymást. Vigasztald Mamát, Babikám! Várjatok rám, nem határozott időpontra, én éjjel-nappal veletek vagyok. Érdeklődjél időnként dr. Lendvai Ferencnével, Zichy Jenő utca 30 – mellettem fekszik, és a Róla szóló hírek rám is vonatkoznak. Egyébként elég jól vagyok, egészséges, testi kondícióm – lábam is – május elejei. A kosztot megszoktuk, a munkát bírom. Andris(ról szóló) hírek nagy örömmel töltenek el. Akaratom hazatérésre töretlen. Kérek híreket irodáról, újságról, Andrisról levélben – Olga állapota is érdekel. Lehet, hogy hamarabb viszontlátjuk egymást, mint gondolom. Másik barátom szülei (olvashatatlan név) Szondi utca 45. Kérlek, utalj át P.42.50-et Dr. Grünhut irodának. Aulich utca 8. Régi tartozásom. (Grünhut Jenő Palinak osztálytársa vagy évfolyamtársa volt a Berzsenyiben. De vajon miért most jutott az eszébe?) Havonta egy levél, de ismételd el (?), veszély (?) esetére. Fel a fejfel. Most kaptam VIII. 7. és 8-i leveleteket.” És kétszer ismétli a már megszokott búcsút: „Mindig veletek. Mindig veletek.”

Ma már tudom, hogy csak tudatlanságom okán ért meglepetésként az alábbi levelezőlap. Íme, így történt a munkaszolgálatosok téli ruhával való felszerelése a 2. magyar hadseregben. Szeptember 13. „Édes Babikám és Mama! Légy szíves f. hó 30-ig bezárólag a szentendrei 8. honvéd kiegészítő parancsnokság címére vászonba csomagolva, nevemet és táborig postaszámomat feltüntetve és a tartalmát részletes jegyzékben feltüntetve magán a csomagon, a következő tárgyakat elküldeni: 1 télikabát (Glaser), 1 kucsma vagy hósapka, 3 pár flanel kapca, 3 pár meleg harisnya, 1 pár szókni, 3 pár zokni, zoknitartó, harisnyatartó, nadrágtartó, 3 pár meleg hosszú alsónadrág (1 jäger), 1 training nadrág, ha van valakinek, 3 meleg hosszú sötét ing, hasmelegítő, (...) fülvédő, hőszemüveg, 1 pár egyujjas kesztyű, tű, cérna, pamut-, kabát- és alsóruha-gomb, sicherheitstű, orvosság (...), 1 cord, ördögbőr vagy más igen erős nadrág, 1 öltönykabát, 1 törülköző, 3 zsebkendő, 1 konyharongy, 50 borotvapenge, 1-2 drb. mosószappan, szarvasfaggyú, gaze (géz???), leukoplast, bicska, 1 hosszú ujjú pulóver. Ez a szeptemberi levél. Egyébként elég jól vagyok. Egészség – életakarát – türelem – remény, minden van és ez a télre elég lesz talán.” (Gläser Ernő: Pali barátja, valamilyen üzlete volt, erre emlékezni vélek, értelemszerűen ruha- vagy szőrmekereskedés.)

Már szeptember 19-én írja a következő levelet, amivel, úgy látszik, kijátszotta a havi egyszeri levélíráshoz való rendelkezést. Ennek az írásnak az előzőeknél jobb a hangulata. Érdeklődik az otthoniakról, tanácsokat ad, például az én nevelésemre: „Sok figyelmet fordítsál testi ügyességek elsajátítására, alaposra, végig vitelre.” Vagyis apu nagyon is tisztában volt saját személyisége korlátaival, s velem kapcsolatban maga is azokat a nevelési irányokat javasolta, amelyeket anyu később is megpróbált követni, váltakozó sikerrel. „A nap ezer pillanatában képzelem el, mit csináltok, néha viszont már a bútorok elhelyezésére sem emlékszem. Kérlek, hogy leveleidben a tényeket az előzőkből mindig ismételd meg, mert elveszhet (...) Téged szeretlek és csodállak. Talán csak kitarthatjuk a nagy időket, hogy utána újra éljük kis világunkat.” És egy utalás az előző levélre: „a beruházásokat olcsón és okosan, ha lehet. Sok gondot okozok Neked.”

És az utolsó, október 7-i dátummal, alig olvasható. Az elejét még úgy-ahogy kibetűzőm, az utolsó 5-6 sor teljesen elmosódott. A hiába várt csomag szerepe a levélben drámaivá nő. „Ez az októberi levelem. Túlzottan gyér (?) írást megkaptam... Levél ismétlendő hetente. Egyébként elég jól vagyok. Remélem, a téli kabáttal a csomag(ot) feladták). Az orosz télben minden hiba végzetes (...) Nadrágot küldtél? A mostani csupa rongy (...) Ingus (?) még beteg. Az ő csomagjával küldj 100 drb. szentet és (talán valamilyen más orvosságot). A hasnak itt ez kell. Egyébként vége van a szép nyárnak. Reggel dér van. Írjál biztató és a jövőről szóló sorokat – nagy szükségem van rájuk. Megvan az elhatározásom, de minden napot külön kell átélni. Haza

sokat gondolk – nagyon távoli fény. Könyv, ágy és minden – milyen elérhetetlen (...) Remény és (?) váltakozik. Sokat el tudok viselni, de sovány vagyok. A jövőtől aggódom (...) Gondoltam Rátok (?), cipőt kaptam, várjuk a csomagot.” Ennyi.

Több írás Fuchs Páltól, a 217/97 táborig postai számról nem érkezett. Van azonban még egy lap, amit apu írt anyunak, anyu meg is kapott. Varsányi János honvéd, Manyinak, anyai nagyanyámnak „régis ismerőse” (a kapcsolat jellege ennyi idő után megfeythetetlen), aki a szomszédos 217/72 században szolgált (Barabás Tibor, aki információját csak anyutól meríthette, azt írja, hogy „keretesként”), juttatta el felesége útján anyuhoz. (Varsányi szabadságra készült és vinni akarta a lapot magával, de amennyire ez kikövetkeztethető, szabadságra mégsem mehetett, ezért másvalakivel küldte el.) Apu mindenesetre ott a fronton találkozott Varsányival és azt hitte, ő maga fogja elvinni a lapot Pestre. November 26-i a dátum, ez az utolsó közvetlen életjel tőle, róla: „Édesem – elég jól vagyok – Varsányi úr mindent elmesél – Küldjél csomagot – cukorka – édesség – szalonna – sacharin – fésű – kaja – piperék – zsebkés – klopapír – pamut – penge – préselt (?) sajt – bakancsfűző és -zsír – borotvaszappan – 1 pár harisnya – zokni – Biblia – orvos (orvosság) (?) Boldog Karácsonyt! Varsányi urat jól vendégsd meg. Kétszer jön fel. Képet visz magával. – Sokszor csókol. Segíts családjának.” Megzavarodtam. Mi van a korábban kért csomaggal? Klopapír, bakancsfűző és... Biblia? Lehet ennél bármilyen kétségbeesettebb és kétségbeejtőbb? Lehet ehhez bármilyen hozzáfűzni?

Varsányi János 1942. október és december között legalább 9 ellenőrzött táborig postai levelezőlapot küldött Hellsinger Istvánnénak (azaz Manyinak) címezve. Ezek a lapok rendkívül fontos kiegészítő kommunikációs csatornát képeztek. Miután apám elhallgatott, Varsányi volt az egyetlen szóba jöhető hírforrás, ahonnan a család – reményei szerint – róla megbízható információt kaphatott. A forrás hamarosan kiapadt, ami a doni katasztrófa utáni hónapokban anyámékat érthető módon kétségbe ejtette. Egy kivételével, amelyen nyilvánvalóan tévesen budapesti keltezés szerepel, Varsányi valamennyi lapja „Kelet felől” kelt, az állomáshely megnevezése nélkül. Októberben Varsányi még „jó színben és bizakodó kedvben” látta aput, vagy legalábbis apu azt kérte, hogy ezt írja róla. November 16-án már világos, hogy nagy a baj: „Eleg jól érzi magát, bár a téli ruhákat még nem kapta meg és ez aggasztja. Soványodott, és az otthoni kis és nagy bajai megvannak (ki tudja, milyen bajokról van szó), sőt most már 10 napja pihen. Mesélte, hogy 10 dkg-s élelmiszersomagokat küldenek nekik. Egyébként sok barátja van a században.”

Nagyanyám Varsányi útján is próbált csomagot küldeni apunak. December 5-én azonban Varsányi arról tájékoztatja, hogy „a kis csomagokat megkaptam, de sajnos nem tudom továbbítani, mert az elsőt huszonhatodikán kaptam meg (...) A kedves vejéék huszonötödikén hátra mentek tőlünk száz kilométer körül, ott egész biztos, jobb helyük van, mint itt volt (...) Ne tessék azt gondolni, hogy talán nem akartam átadni neki a küldeményt, érdeklődtem utána, hogy merre vannak, de azt mondták, hogy messze mentek.” December 26.: „A kedves vejével azóta még nem találkozhattam, amióta elmentek tőlünk, de remélem, nemsokára visszajönnek, mert ő három-négy hétre mentek hátra pihenőbe (...) a gyengélkedők (...) olyan nagyobb baj nincsen, november elején még fázott, mert akkoriban (mínusz) huszonöt fok körül volt a hőmérséklet, és akkor éjjel kellett nekik dolgozni, mert nappal nem lehetett. Látható volt a terep.” Több lapot Varsányitól nem láttam.

Anyu egy 1943. februári levele szerint bizonyos Szívós azt mondta neki, január 6-án látta aput, „de valahogy ezt is oly kevésbé meggyőzően mondta, nem talállok egy lelket sem, aki találkozott volna veled.” Pedig a közlés igaz is lehetett. Akkor még valószínűleg életben volt, amennyire erre későbbi dokumentumokból következtetni lehet. Anyám második házasságához ugyanis szükség volt Pali halottá nyilvánítására. Ennek a terézvárosi anyakönyvi hivatal által történt

kiállításához (ha annak idején jól jegyeztem fel, 25547/47 számon) két tanú – Bak Lóránt és az apu lapjaiban is említett Lendvai Ferenc – egybehangzóan úgy nyilatkozott, hogy ő 1943. január 13-án Kalino (?) község mellett meghalt. Ez a létező leghivatalosabb adat, ami a frontkörülményeket tekintve akár téves is lehet. Anyu akkor erről természetesen nem tudhatott, de a doni katasztrófáról igen. Májusra már 6 hónapja nem kapott hírt apuról, s nem sok kétsége maradhatott arról, hogy mi történt: „eltűnt”, azaz meghalt (halálos lövés vagy gránát érte, aknára lépett, megfagyott vagy éhen halt), vagy a jobbik esetben, fogságba esett.

Ennek ellenére elkeseredett erőfeszítéseket tett, hogy megtalálja. Májusban táviratilag érdeklődött azokban a kórházakban, ahova a hazavezető út közben kerülhettek esetleg a Donnál szétvert századokban szolgált munkaszolgálatosok. A munkácsi kórházban ismeretlen volt dr. Fuchs Pál. Sátoraljaújhelyről azt tudatták, hogy „ez ideig nem érkezett egy munkásszázad sem”.

Már Varsányiék lapjaiban, 1942. november végén említés történik egy bizonyos Németh Lajosról, aki valamilyen hivatkozással – esetleg éppen Varsányira való hivatkozással – azt állítja majd, hogy apu tartozik neki, s a tartozás megfizetését kéri majd anyutól. Varsányiné azt írta anyunak: „ha talán valaki pénzt kérne, ne tessék egy fillért se adni. Azt mondja (feltehetően üzente apu lapjának átadójával) a férjem, hogy tudtak róla többen, hogy ők jóban voltak és hátha akad gazember is köztük, hogy az ő nevében pénzt kérjenek.” Akadt.

Dátum, hivatalos ellenőrzés és postai bélyegző nélkül érkezett az alábbi szövegű levelezőlap Németh Lajos tizedestől, a 217/72 tábori postai számról Dr. Füksz Pálné részére: „Tisztelt Nagysága! Tudatom Vele, hogy a kedves Férjével találkoztam és meg beszéltem vele, hogy azt a régi tiszteletbeli tartozást 90P, az az kilencven pengőt erre a címre szíveskedjék feltenni Németh Lajosné (itt egy Vas megyei cím következik: község, utca, házsám), majd ő is tudatja, vagy kérdezze meg tőle ő jól van csokol mindenkit a Varsányi úr is üdvözlöl mindenki meg én is kezét csokolom maradok hazafias tisztelettel Németh Lajos tzd.”

A folytatásról jól összerakható képem nincs, viszont van három dokumentum, amelyből tájékozódhatok. Az első anyunak 1943. július 7-én kelt levele (természetesen másolatban) egy szombathelyi ügyvéd kollégához, akinek a neve homályban marad, mert a másolaton a címzés nincs rajta.

„Igen tisztelt Ügyvéd Úr!

Engedje meg, hogy ezuttal szívességét magánügyben vegyem igénybe.

Férjem tavaly március 31 óta az orosz fronton munkaszolgálatot teljesít. Ez év január óta értesítés nélkül vagyok; a század megmaradt néhány tagja most hazajött és egyöntetűen azt állítják, hogy férjem még 40-50 bajtárssal együtt január 16 körül hadifogságba került, annál is inkább, mert a gyaloglást rendkívül rosszul bírta és így szó sem lehetett arról, hogy egy 1500 kilométeres gyalogutat megtehesse.

A hír, mikor hallottam, igen lesújtott, számbavéve azonban az összes körülményeket, abba lassan belenyugodtam. – Egy bajtárs /:név szerint: Jónás Gyula:/ feleségétől most tudtam meg, miszerint egy Németh nevű szombathelyi katona néhány héttel ezelőtt neki azt állította volna, hogy férjemet és Jónás Gyulát március hó elején Kievet közelében látta. A bajtársak állítása szerint azonban Jónás Gyula, ki férjem hálótársa volt – férjemmel együtt hadifogságba került.

Ez az értesítés most újra nagyon felkavart. Ha férjem hadifogságba került januárban, nem

lehetett márciusban Kiev előtt. Ha nem került hadifogságba, érthetetlen, hogy január óta egy sort sem kaptam tőle.

Szíves utólagos engedelmével így Némethnek Jónásék által azt írtam, hogy Ügyvéd Urat keresse fel. Nem bízom ugyanis abban, hogy ezek az egyszerű emberek írásban a dologra világosságot deríthessenek, magam sajnos nem vagyok abban a helyzetben, hogy Szombathelyre utazzam, és így Ügyvéd Urat kérem meg arra: szíveskedjék Némethet – a hír szerint egyébként igen rendes ember – barátságosan keresztkérdések alá venni, valóban férjem és Jónás Gyula volt-e, akiket látott, mikor és hol látta őket. Meg kellene kérdezni tőle azt is, hogy Varsányi János honvéd, Németh bajtársa jelen volt-e, amikor ő Jónás Gyulát és férjemet látta; ez igen fontos momentum. Felesleges magyaráznom, életbevágóan fontos számomra, vajjon Németh férjemet valóban látta-e márciusban vagy sem.

E pillanatban Németh címét még nem tudom. Meg fogom azt tudni és Ügyvéd Úrnak mindenesetre megírom, hogy az esetben, ha magától nem jelentkezne, Ügyvéd Úrnak esetleg módjában álljon őt irodájába behívatni

Nagyon kérem, ne vegye rossz néven ezt a nagy alkalmatlankodást; irodánknak azonban hivatalos ügyekben oly szívesen állt rendelkezésére, hogy feltételezem: nem fog e magántermészetű szívesség elől sem elzárkózni.

Ismételt nagyon hálás köszönettel és kiváló tisztelettel”

Új szereplők jelentek meg tehát, a korábbinál kissé több részletet tudunk meg. Van, ami nem egészen érthető: anyámnak a Vas megyei címet Németh Lajos leveléből ismernie kellett. Az ügyvéd válaszáról nem tudok. Ellenben anyu alig két héttel az után, hogy a szombathelyi ügyvéd közbenjárását kérte, július 23-án a következő levelet küldte Némethnek:

„Kedves Német Úr,

Kedves levelét megkaptam; kérem, nagyon sürgősen adjon nekem választ a következő kérdésekre:

1. Január 24.-én hol volt a férjem?
2. Kivel látta?
3. Milyen testi kondícióban volt?
4. Mit beszéltek egymással?

Szívélyes üdvözlettel

Dr. Fuchs Pálné

Bélyeges válaszboríték.”

-

Itt a dátum a nóvum, hiszen korábban arról volt szó, hogy Németh márciusban látta apámat

Kijevben. De a január 24-e is reményt keltő lehetett, hiszen ez annyit jelentett, hogy Pali túlélte a nagy katasztrófát, a 2. magyar hadsereg megsemmisülését. Tehát az eredeti pénzkérő lap után Németh még jelentkezett anyunál információval, talán az ismeretlen szombathelyi ügyvéd közbenjárására, talán Jónásnééra. Anyu levelének hátlapján megtaláltam Németh kézírásos választát, amely véget vetett a nyomozásnak.

„Tisztelt Nagyságos asszony!

Hozzám küldött levelét megkaptam melyre a következőket válaszolhatom hogy hol láttam a kedves férjét annak a falunak a nevét nem tudom, hogy mit beszéltünk ma azt sem tudom hogy kivel láttam azt nem ismertem hogy milyen testi kondícióba volt, olyan közepes, maradok hazafias tisztelettel

Ifj Németh Lajos”

Anyu nem hagyta magát beugratni, de megpróbálta megragadni az utolsó utáni szalmaszálát. Az is eltört. Maradt-e még remény? Ha anyu józanul mérlegelt – márpedig mindig józanul mérlegelt –, aligha. De ha józan tudott maradni, akkor annak is tudatában volt, hogy a remény elvesztését beismerni sem befelé, sem kifelé nem szabad, amíg teljes bizonyosságot apám sorsáról nem szerez. A háború nem volt alkalmas semmilyen „teljes bizonyosság” megszerzésére. Anyu tehát a rettenetes izgalmaiban eltöltött tavasz és nyár után is úgy élt, dolgozott és írt, mint Pali életében. A Palinak (legalábbis megszólítás szerint) szóló, eredetiben vagy másolatban meglévő mintegy 20 levél felét apu eltűnése után írta, többet 1943 második felében. 1943. november 21., el nem küldött levél: „Ostobán biztos vagyok benne, hogy vagy: micsoda rögeszme: de bízik mottóiban: a szerencsétlenségben szerencse. Fuchs Pál, szerelmem, csábítóm, álomlovag és egyben férj, költő és apa, tábornok és munkaszolgálatos: gyere már vissza, vess véget az egésznek, rámegy életem még pár megmaradt fiatal éve erre a várakozásra”. Az utolsó birtokomban lévő levél 1944. januári 6-án kelt.

Kinek szólnak valójában ezek a levelek? Július 7-én, aznap, amikor a szombathelyi ügyvédnek küldött levelet, apunak is írt. „Ha ezt a levelet egyszer fogod olvasni – így írok, látod, bele a vak világba, ismeretlen idegen jövőknek, eljövendő időknek –, állandóan összeszorítom a fogam, a rossz(at) nem képzelem el, legfeljebb félek tőle, a jót, békét, biztonságot, terebélyesedő családot, biztos jövedelmet, kis kényelmet, szép környezetet – azt szívesen képzelem el.” Elég nagy késéssel jött el az „idegen jövő”. Apu helyett a levelet én olvasom. 2010-et írnak. (Egy cédula, eltépett fecni augusztus 31-éről: „Már nem írhatok semmit, mert a lapjaim viszszaajönnek.”)

Az alábbi néhány sor nincs datálva, egy kockáspapír-fecni mindössze:

A notesze az asztalfiókban ásít.

A falinaptár régen elakadt.

Papucsát belepte a por.

A borotvaszappan egész összeszáradt,

Az aktatáska mindig oly sovány.

Szegény, szegény, a napot rég nem látta.

És az asztal, a szoba mindig oly rendes,

Nincs szétdobálva se mellény, se zakó,

Se könyv a polcon, újság a fogason,

Cigarettacsutka az írógépasztalon.

A július 7-i írásban némi további fény derül Klára nagymama halálára is, amiről szintén beszámol a Fischer úrnak írott levél, mégpedig éppen a Varsányi–Németh levelezéssel összefüggésben. „Egy csütörtöki napon – június 3-án – lefeküdt és megmondta, hogy most pedig meg fog halni. Belülről nagyon meg akart halni. Amikor Goldberger (talán az orvost hívták így) kérdezte tőle, hogy tulajdonképpen mi is történt, a Varsányi–Németh Lajos ügyről kezdett beszélni. Ez volt az utolsó izgalom és nem lehetett kibírni, hogy jött ez a hír, hogy találkoztak veled és Varsányi – akiről azt hittük, hogy ő is ott volt – nem jelentkezett és nem mesélt erről semmit.” Tehát Klára nagymama is be volt avatva, az ügy még sokkal drámaiabban zajlott le, mint elképzeltem, egy halál közvetlen előidézője volt. Ugyanebben a levélben még valamire emlékezik anyu: „Ma 14 éve, hogy egymáshoz tartozunk.”

...Már jó ideje leírtam ezeket a sorokat, amikor kezembe akadt egy másik levél, amelyet 5 nappal az említett jeles esemény után – 1929. július 12-én – Pali írt Babinak. Anyunak, ha másban nem is, de a 14 év utáni emlékezésben igazi öröme telhetett. Legalábbis én így találom. Néhány sor a levélből:

„Öregem, Édesem, szívem –

Nem is jut más eszembe, semmi logikus, összefüggő, komoly, férfias, csak becéző szavak, szelíd simogatások, kézszorítások – családi érzések és semmi más. – Olyan egyszerűsített minden bennem, most nem zenélnek bennem komplikációk, nem zihál a bús jelen, opálos ködben nem csillan bizonytalan jövő. – Úgy érzem, mintha érteném az életet, ha nem is tudom úgy élni, mint ahogyan értem. (...) Fuchs Pál, egyszerű ember és budapesti lakos, volt földbirtokos és elhunyt költő, jelenleg szocialista és jövőre ügyvéd szeret téged, nem úgy, mint ahogy Lédát és Ginát szerették, csak úgy, ahogy ezt őseitől kapta, és ahogy ezt fiainak egyszer át akarja adni, családi érzéssel, családalapító és külvilágkizáró intézetek alapításának tervével az agyában és szívében, támaszt keresni a külvilág összes kellemetlen jelenségei(vel szemben.)”

Anyu levelei – igaziak és kvázilevelek, az ismeretlen világnak szólóak vagy naplófeljegyzések – egy szerelmes asszonyéi. A feleség előbb csak sejti, később bevallatlanul is tudja, majdnem biztosan tudja a dolgok kimenetelét, szenved emiatt és retteg a jövőtől (1942 végétől: már a jelentől). Keményen vállalja és önérzetét jogosan növelő sikerrel teljesíti azonban az idehaza rá háruló feladatokat. 1943. május: „14 hónap alatt (tehát Pali bevonulása óta) fenntartottam a házat, gyereket, mamákat, legalábbis a régi nívón, azonkívül állandóan beszereztem, reparáltam, szereztem, gyerekekkel nagyobb bajok nem voltak, mamáddal egyenesen csodálatosan jöttem ki, barátokat megtartottam, emberi pozícióm erősen emelkedett, komoly

„felőtt emberek jönnek hozzám tanácsot kérni, megbeszélni.” És fontos neki, hogy Pali érezze, nincs „eleresztve”, s ő is elismerje ezt a nem hétköznapi teljesítményt.

Palival való levelezéséből nem tűnik ki pontosan munkájának természete. Később erről így számolt be: „1942 júniusában (...) H. Komandinger Mária néven leíróirodát létesítettem, amelynek egyetlen alkalmazottja én voltam. Ez a forma tette lehetővé, hogy a zsidótörvény ideje alatt is dolgozhassam, és a családot, anyósomat is beleértve, eltarthassam. Férjem bevonulása után pár hónapig még létezett az ügyvédi iroda is, azt férjem barátai, elsősorban dr. Sömjén Pál segítségével vezettem.”

Apu hosszú menetelése 1943 elején véget ért. Anyámé igazából ekkor kezdődött meg. Az övé (s vele az enyém is) szerencsésebben végződött.

Tetszik

Egy embernek tetszik. Legyél Te az első ismerőseid közül!

Nincsenek.

Cimkék: **Köves András**

Cimkék: **Köves András**